

Nigora Sulaymonova

(Toshkent, O'zbekiston)

nigora_sulaymonova@mail.ru

Mahmud Zamaxshariyning “Kashshof” asari qo'lyozma nusxalari haqida

*Chindan ham dunyoda tafsirlar behad ko'pdir,
Biroq ular orasida “al-Kashshof” kabisi yo'qdir.
Agar hidoyat izlasang, “al-Kashshof”ni takror o'qi,
Nodonlik bir kasal bo'lsa, “al-Kashshof” unga shifodir*
[Uvatov 1992, 43].

Abstrakt

Mazkur maqolada buyuk olim, xorazmlik alloma Abul Qosim Mahmud Zamaxshariyning mashhur diniy asarlaridan biri, Qur'oni karim tafsiriga bag'ishlangan “Kashshof” (to'liq nomi – “al-Kashshof fi haqiqi g'avomidi-t-tanzil va uyuni-l-aqovil fi vujudhi-t-ta'vil” (“Qur'ondagi berk haqiqatlarni va uni sharhlash orqali rivoyatlar ko'zlarini ochuvchi”) asari, xususan, uning qo'lyozma nusxalari haqida so'z boradi. Bugungi kunda mazkur tafsirning O'zbekiston Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutining qo'lyozmalar fondida o'n to'rtta qo'lyozma nusxasi saqlanadi. Maqolada ushbu o'n to'rtta qo'lyozma nusxa manbashunoslik nuqtayi nazaridan batafsil tahlil qilingan. Har bir qo'lyozma nusxaning to'liq bibliografik ko'rsatkichlari qayd etilgan. Shuningdek, qo'lyozmalarda suralar haqidagi ma'lumotlar – necha oyatdan iborat, qayerda nozil bo'lgan, sura tafsirlarining berilish usullari, qo'lyozma nusxalarning xattotlari haqida batafsil ma'lumotlar keltirilgan. Maqola so'nggida “Kashshof” asarining qo'lyozma nusxalari haqida tasavvur hosil qilish uchun ulardan olingan fotolavhalar ilova qilingan.

Kalit so'zlar: *xorazmlik alloma, Mahmud Zamaxshariy, mufasssir, Kashshof, tafsir, Qur'oni karim, qo'lyozma nusxa, manbashunoslik tahlili, bibliografik ko'rsatkich.*

Muallif haqida: Nigora Sulaymonova – filologiya fanlari nomzodi, dotsent, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti.

Tavsiya etiladigan havola: Sulaymonova, Nigora. 2020. “Mahmud Zamaxshariyning “Kashshof” asari qo'lyozma nusxalari haqida”. *Oltin bitiglar* 4 : 78—116.

Kirish

O'zining aql-u zakovati va boy ilmiy merosi bilan nafaqat Sharqda, balki butun jahonga mashhur bo'lgan alloma Mahmud Zamaxshariyning diniy asarlari orasida eng mashhuri, dunyo bo'ylab ko'p tarqalgani uning Qur'oni karim sharhiga bag'ishlangan “al-Kashshof fi haqiqi g'avomidi-t-tanzil va uyuni-l-aqovil fi vujuhi-t-ta'vil” (“Qur'ondagi berk haqiqatlarni va uni sharhlash orqali rivoyatlar ko'zlarini ochuvchi”) nomli asaridir. Mazkur asar qisqartirilgan holda “*Kashshof*” deb nomlanadi. Asarda Qur'oni karim filologik jihatdan ham tahlilga tortilganligi bois u tafsirlar orasida noyobi sanaladi.

Zamaxshariy merosini tadqiq etgan olimlarning xulosalariga asoslanib ta'kidlash joizki, xorazmlik alloma dunyoda uchta eng kuchli mufasssirlarning biri hisoblanadi (*Tabariy* (839 – 923), *Zamaxshariy* (1075 – 1144), *Baydaviy* (vafoti 1286)). Zamaxshariyning mufasssir sifatida buyukligi shundaki, u Qur'oni karimni sharhlash uchun zarur bo'lgan o'n besh fanni mukammal bilgan. Bular lug'at, nahv, sarf, ishtiyoq, ilmu-l-ma'oni, ilmu-l-bayon, ilmu-l-badi', ilmu-l-qiroat, ilmu-l-a'qod, usulu-l-fiqh, asbobu-n-nuzul, nasih va mansuh, ilmu-l-fiqah, hadis, ilmu-l-vahbiy. Zamaxshariyning mazkur fanlarni yaxshi bilganligini iroqlik tarixchi Ibn Xallikon o'zining “Vafoyotu-l-a'yon va anbo' abno'i-z-zamon” asarida ta'kidlab o'tgan [Ibn Xallikon 1881, 107]. Darhaqiqat, Zamaxshariy o'z tafsirida Qur'oni karim tilining go'zalligini ochib bera olgan, qolaversa, mufasssir o'zining “Kashshof” asari orqali Qur'oni karim bu buyuk mo'jiza ekanligini yana bir bor isbotlagan.

Inglizsharqshunosi X.A.Gibb “Arab adabiyoti” asarida shunday yozadi: “Zamaxshariy, birinchi navbatda, o'z tafsiri bilan mashhur bo'lgan. Asrlar o'tsa-da, bu tafsir qayta-qayta nashr ettirilmoqda va hanuzgacha o'z ahamiyatini yo'qotmagan” [Gibb 1960, 85 – 86]. Qator omillar, jumladan, “Kashshof” tafsirining nusxalariga yozilgan sharh va hoshiyalarning ko'pligi, uning turli xorijiy tillarga tarjima qilinganligi, bir qator mamlakatlarda qayta-qayta chop etilganligi uning haqiqatan ham buyuk asarligidan dalolat beradi.

Nemis sharqshunosi Karl Brokkelmanning “Arab adabiyoti tarixi” kitobida keltirilgan ma’lumotlarga ko’ra, London, Manchester, Berlin, Myunxen, Gamburg, Leypsig, Milan, Sankt-Peterburg, Peshovar, Kalkutta, Raypur, Istanbul, Tunis, Qohira kabi dunyoning turli shaharlarida joylashgan eng yirik kutubxona va fondlarda “Kashshof” asarining yuzga yaqin qo’lyozma nusxalari saqlanadi. Shuningdek, Mahmud ibn Mas’ud Sheroziy (vafoti 1310-yil), Husayn ibn Muhammad Toyibiy (vafoti 1342-yil), Muhammad Taftazoniy (vafoti 1389-yil), Jurjoni (vafoti 1413-yil) singari o’z davrining ko’zga ko’ringan, yetuk olim va tadqiqotchilari tomonidan Zamaxshariy tafsiriga yozilgan yigirmadan ortiq sharhlar hozirda dunyo bo’ylab keng tarqalgan [Brokkelman 1868, 507 – 509].

“Kashshof” asarining muallif o’z qo’li bilan oqqa ko’chirgan dastxat nusxasi (1134-yil) bugungi kunda Tehron kutubxonasida saqlanadi [Oqilov 1982, 57].

Asosiy qism

O’zbekiston Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomi-dagi Sharqshunoslik institutining Qo’lyozmalar fondida “Kashshof” asarining 14 ta qo’lyozma nusxasi saqlanadi. Biroq ularning birortasi ham to’liq nusxa emas. Ularning ayrimlarida asarning birinchi qismi, ba’zilarida ikkinchi yoki uchinchi qismi berilgan. Yana ayrimlarida esa bitta jildda asarning turli bo’laklari jamlangan. Quyida asarning fondga mavjud 14ta qo’lyozma nusxasining tavsifini keltiramiz.

“Kashshof” asarining fondga saqlanayotgan qo’lyozma nusxalaridan birinchisi 1909-inventar raqam ostida saqlanayotgan nusxa. Mazkur qo’lyozma hijriy 528 \ milodiy 1134-yilda Makkada yozilgan asardan olingan nusxa bo’lib, u Muhammad ibn Muhammad al-Kozruniy tomonidan hijriy 837 \ milodiy 1433-yilda suls xatida ko’chirilgan. Arab tilida bitilgan asarning mazkur qo’lyozmasi 762 varaqdan (1524 betdan) iborat bo’lib, 18x26 sm o’lchamga ega. Har bir sahifadagi yo’llar soni 29ta. Qo’lyozmaning har bir varag’i poygirlangan. Karton muqovali mazkur qo’lyozma ta’mirtalab. Qo’lyozma suvga tushib, nuqsonli bo’lib qolgan. Aksariyat sahifalarda matn o’chib ketgan, bir sahifaning yozuvi ikkinchi sahifaga tushib qolgan joylar ham talaygina. Juda ko’p sahifalar yirtilib ketgan, lekin asar matni varaq o’rtasidagi jadval ichida berilganligi bois, unga putur yetmagan, faqatgina so’nggi 761- va 762-varaqlardagi matn o’qib bo’lmaydigan holatga kelgan. Aynan 761-varaqda Falaq surasining tafsiri boshlangan, qo’lyozmaning so’nggi varaqlari nuqsonli bo’lganligi uchun tafsirning oxiri yo’q.

Qo'lyozmaning titul varag'i yo'q, u muqaddimadan boshlangan. Muqaddima bezakli mayda suls xatida bitilgan va u naqshinkor jadvalga olingan. Mazkur sahifalarda miniatyura san'atidan lavhalar ko'rish mumkin. Mo'jazgina muqaddimadan keyin Fotiha surasining tafsiri boshlangan. Har bir sahifadagi matn jadval ichida berilgan. Tafsir qilinayotgan oyatlar tilla suvi bilan, uning tafsiri esa qora siyohda yozilgan. Biroq tilla suvi bilan yozilgan oyatlar aksariyat sahifalarda o'chib ketgan. Qo'lyozmaning ayrim sahifalariga qo'lyozma egasining muhri bosilgan. Qo'lyozma sahifalari raqamlanmagan, sahifalar ketma-ketligini poygirlar yordamida aniqlash mumkin.

Qo'lyozmada Fotiha surasidan Falaq surasigacha bo'lgan suralar tafsirlangan, biroq so'nggi varaqlar nuqsonli bo'lganligi uchun Falaq surasining tafsiri oxirigacha emas.

Asarning yana bir qo'lyozma nusxasi **6048** inventar raqam ostida saqlanayotgan nusxa bo'lib, 17,5x25,5 sm o'lchamga ega, hajmi 82 varaq (164 bet). Unda "Kashshof" asarining 2ta turli bo'lagi jamlanib, bir jild qilingan. Jilddagi asarning birinchi qo'lyozmasi suls xatida qora siyohda yozilgan. Matn har bir sahifada 19 qatorga joylashtirilgan, u harakatlantirilmagan. Tafsir matnida sura va oyatlar ajratib ko'rsatilmagan, ular tafsir matni bilan bir xil xatda, bir xil siyohda, bir xil o'lchamda berib ketilgan. Bu esa o'quvchiga kerakli suraning tafsirini topishda noqulaylik tug'diradi. Matn jadvalga olinmagan. Hoshiyada sharh va izohlar yo'q.

Sahifalar raqamlanmagan. Sahifalar ketma-ketligini poygirlar yordamida aniqlash mumkin. Jilddan joy olgan asarning mazkur qismida Fotiha surasidan Kahf surasigacha bo'lgan jami 18ta sura (Fotiha, Baqara, Oli Imron, Niso, Moida, An'om, A'rof, Anfol, Tavba, Yunus, Hud, Yusuf, Ra'd, Ibrohim, Hijr, Nahl, Isro, Kahf) tafsir qilingan.

Mazkur jildga kiritilgan asarning yana bir bo'lagi 254 varaq (508 bet) hajmga ega. Bu qo'lyozmada asar matni har bir sahifada 19 qatorga joylashtirilgan. Matn nasx xatida, u to'liq harakatlantirilgan. Asar matni jadvalga olinmagan, biroq hoshiyada ko'plab izoh va sharhlarni ko'rish mumkin. Ular nasx, riqo, nasta'liq xatlarida bitilgan. Sharh va izohlarning ko'pligi asarning bu qismi ko'pchilik tomonidan o'qilganligini bildiradi. Ayrim sahifalarda matn qatorlari orasida ham sharh va izohlarni uchratish mumkin. Qo'lyozma poygirlingan, biroq ayrim yirtilgan sahifalarda poygirlar yo'qolib ketgan.

Mazkur qo'lyozmada Yunus surasidan Kahf surasigacha

bo'lgan jami 9 ta (Yunus, Hud, Yusuf, Ra'd, Ibrohim, Hijr, Nahl, Isro, Kahf) sura tafsirlangan. Tafsir matnidan suralarning nomi, undagi oyatlar soni, oyatlar nozil bo'lgan joyni ajratib ko'rsatish uchun ular ko'chiruvchi tomonidan qizil siyohda biroz yirikroq harflar bilan berilgan.

Mazkur jildga kiritilgan asarning har ikki bo'lagi qachon va kim tomonidan ko'chirilganligi noma'lum.

"Kashshof" asarining **7946**-inventar raqam ostida saqlanayotgan yana bir qo'lyozma nusxasi 478 varaq (956 bet) hajmga ega, o'lchami 16x27 sm, sahifadagi yo'llar soni 21ta.

Asar matni mayda suls xatida yozilgan, matn harakatlantirilmagan. Suralarning nomi, undagi oyatlar soni va ular nozil bo'lgan joy nomlarini tafsir matnidan ajratib ko'rsatish uchun ko'chiruvchi ularni qizil siyohda bergan. Asar matni jadvalga olinmagan. Hoshiyada sharh va izohlar yo'q. Qo'lyozma hijriy 1059 \ milodiy 1649-yilda Hofiz Solih tomonidan ko'chirilgan.

Mazkur qo'lyozma nusxada asarning Maryam surasidan boshlangan qismi berilgan. Unda Maryam surasidan Nos surasigacha bo'lgan jami 97ta sura tafsirlangan.

6043-inventar raqam ostida saqlanayotgan qo'lyozma 415 varaq (830 bet) hajmga ega, o'lchami 17x26,5 sm, sahifadagi yo'llar soni 27ta.

Asar matni mayda nasx xatida yozilgan, matn harakatlantirilmagan. Asarning titul varag'i yo'q. Qo'lyozma muqaddimadan boshlangan. Muqaddima naqshinkor jadvalda berilgan. Muqaddimadan keyin suralarning tafsiri jadvalga olinmagan. Tafsir matni qora siyohda berilgan, suralarning nomi, qayerda nozil bo'lganligi, undagi oyatlar soni qizil siyoh bilan ajratib ko'rsatilgan. Hoshiyada qizil va qora siyohda sharh va izohlar bor. Nusxaning qator sahifalarida qo'lyozma egasining muhri tushirilgan. Har bir varaq poygirlingan.

Qo'lyozmaning so'nggi 415-varag'ida (830-bet) mazkur nusxa hijriy 823 \ milodiy 1420-yilda Abdurahmon ibn Abu Bakr tomonidan ko'chirilganligi qayd etilgan.

Mazkur qo'lyozma nusxada asarning Fotiha surasidan boshlangan birinchi qismi berilgan. Unda Fotiha surasidan Hijr surasigacha bo'lgan jami 15 ta (Fotiha, Baqara, Oli Imron, Niso, Moida, An'om, A'rof, Anfol, Tavba, Yunus, Hud, Yusuf, Ra'd, Ibrohim, Hijr) sura tafsirlangan.

"Kashshof" asarining **7949**-inventar raqam ostida saqlanayotgan qo'lyozma nusxasi fondagi 6043-inventar raqamli

qo'lyozmaning davomi. Bu qo'lyozma 516 varaq (1032 bet) hajmga ega, o'lchami 17x26,5 sm, sahifadagi yo'llar soni 27ta.

Asar matni mayda nasx xatida yozilgan, matn harakatlantirilmagan. Asarning titul varag'i yo'q. Qo'lyozma Isro surasi tafsirining davomidan boshlangan, ya'ni qo'lyozmaning dastlabki sahifalari – Isro surasi tafsirining boshi yo'q. Keyingi sura, ya'ni Kahf surasidan boshlab Nos surasigacha bo'lgan barcha suralarning to'liq tafsiri mavjud. Suralarning tafsiri jadvalga olinmagan. Tafsir matni qora siyohda berilgan, suralarning nomi, qayerda nozil bo'lganligi, undagi oyatlar soni qizil siyoh bilan ajratib ko'rsatilgan. Hoshiyada qizil va qora siyohda nasx, suls hamda nasta'liq xatlarida yozilgan sharh va izohlar bor. Nusxaning qator sahifalarida qo'lyozma egasining muhri tushirilgan. Har bir varaq poygirlingan.

Qo'lyozmaning so'nggi 516^b varag'ida (1032-bet) mazkur nusxa hijriy 823 \ milodiy 1420-yilda Abdurahmon ibn Abu Bakr tomonidan ko'chirilganligi qayd etilgan.

"Kashshof" asarining yana bir qo'lyozmasi **2423**-inventar raqam ostida saqlanadi. Nusxa 237 varaq (474 bet) hajmga ega, o'lchami 13,5x24 sm, sahifadagi yo'llar soni 31ta. Mazkur qo'lyozma suvga tushib, juda ko'p sahifalariga putur yetgan, matnning ko'plab joylarida siyoh tarqab ketgan, buning natijasida ayrim jumalarni o'qish mumkin emas. Qolaversa, ba'zi sahifalarda matnning qizil siyohda yozilgan qismi anchayin xiralashib, o'qib bo'lmaydigan holatga kelgan. Qo'lyozma bir necha marta ta'mirlangan bo'lishiga qaramay, hozirgi holatida ham ta'mirtalab joylari bor. Qo'lyozma varaqlari raqamlangan, raqam har bir varaq yuqori qismining chap tomoniga qo'yilgan. Sahifalar poygirlanmagan.

Asar matni mayda suls xatida yozilgan, mazkur xat turining xususiyatidan kelib chiqqan holda aksariyat harflar nuqtasiz berilgan, matn harakatlantirilmagan. Asarning titul varag'i yo'q. Qo'lyozma Maryam surasining tafsiri bilan boshlangan. Tafsirning boshida naqshinkor lavh berilib, uning ichiga "Bismillahi-r-rohmoni-r-rohim" deb yozib qo'yilgan. Mazkur qo'lyozmada Maryam surasidan Nos surasigacha bo'lgan suralarning tafsiri berilgan. Suralarning tafsiri jadvalga olinmagan. Tafsir matni qora siyohda berilgan, suralarning nomi tafsir matnidan ajralib turishi uchun biroz yirikroq harflar bilan yozilgan, sura oyatlari esa qizil siyohda ajratib berilgan. Hoshiyada qora siyohda nasx, suls hamda nasta'liq xatlarida yozilgan sharh va izohlar bor.

Qo'lyozma hijriy 759-yilda Ahmad ibn Mahmud Shoshiy tomonidan ko'chirilgan.

11583-inventar raqam ostida saqlanayotgan qo'lyozma 318 varaq (636 bet) hajmga ega, o'lchami 18x26 sm, sahifadagi yo'llar soni 25ta. Qo'lyozma bir necha marta ta'mirlangan bo'lishiga qaramay, hozirgi holatida ham ta'mirtalab joylari bor. Qo'lyozma sahifalariga qo'yilgan muhrlar bittalab o'chirib chiqilgan, buning natijasida sahifalar teshilgan, bu joylarning ayrimlari ta'mirlangan, ayrimlari yo'q. Qo'lyozma varaqlari raqamlanmagan, hatto poygirlar ham yo'q.

Asar matni nasx xatida yozilgan, matn harakatlantirilgan. Asarning titul varag'i yo'q. Qo'lyozma Isro surasi tafsirining davomidan boshlangan, ya'ni qo'lyozmaning dastlabki sahifalari – Isro surasi tafsirining boshi yo'q. Keyingi sura, ya'ni Toha surasidan boshlab Nos surasigacha bo'lgan barcha suralarning to'liq tafsiri bor. Suralarning tafsiri jadvalga olinmagan. Tafsir matni qora siyohda berilgan, suralarning nomi va sura boshidagi basmala yirikroq harflar bilan yozilib, tafsir matnidan ajratib berilgan. Ayrim sahifalarning hoshiyasida nasta'liq xatidagi izohlar bor.

Qo'lyozma hijriy 728- yilda Ilyos Ansoriy ibn Qudsiy tomonidan ko'chirilgan.

“Kashshof” asarining **2902**-inventar raqam ostida saqlanayotgan qo'lyozma nusxasi 257 varaq (514 bet) hajmga ega, o'lchami 14,5x22 sm, sahifadagi yo'llar soni 17ta. Qo'lyozma bir necha marta ta'mirlangan bo'lishiga qaramay, hozirgi holatida ham ta'mirtalab joylari bor.

Asar matni yirik nasx xatida yozilgan, matn harakatlantirilgan. Asarning titul varag'i yo'q. Qo'lyozma muqaddimadan boshlangan. Muqaddimadan keyin Fotiha surasining tafsiri boshlangan. Mazkur qo'lyozmada Fotiha, Baqara va Oli Imron suralari tafsir qilingan. Tafsir matni qora siyohda berilgan, suralarning nomi, undagi oyatlar qizil siyoh bilan ajratib ko'rsatilgan. Suralarning tafsiri jadvalga olinmagan. Hoshiyada qizil va qora siyohda tartibsiz yozilgan sharh va izohlar bor. Har bir varaq poygirlangan.

Qo'lyozmaning so'nggi 257^a varag'ining oxirida mazkur nusxa hijriy 745-yilda Abdulloh ibn Umar ibn Abdulaziz tomonidan ko'chirilganligi qayd etib qo'yilgan.

2403-inventar raqam ostida saqlanayotgan qo'lyozma 334 varaq (668 bet) hajmga ega, o'lchami 17x28 sm, sahifadagi yo'llar soni 27ta. Qo'lyozmada suv tegib, nuqsonli bo'lgan sahifalar talaygina. Nusxa bir necha marta ta'mirlangan bo'lishiga qaramay, hozirgi holatida ham ta'mirtalab joylari bor.

Asar matni mayda suls xatida yozilgan, mazkur xat turining

xususiyatidan kelib chiqqan holda aksariyat harflar nuqtasiz berilgan, matn harakatlantirilmagan. Asarning titul varag'i yo'q. Qo'lyozma asarning muqaddima qismidan boshlangan. Mazkur qo'lyozmada Fotiha surasidan Anfol surasigacha bo'lgan jami 8ta (Fotiha, Baqara, Oli Imron, Niso, Moida, An'om, A'rof, Anfol) sura tafsir qilingan. Tafsir matni qora siyohda berilgan, suralarning nomi qizil siyoh bilan ajratib ko'rsatilgan. "Kashshof" asarining mazkur nusxasining boshqa nusxalaridan farqi, bu qo'lyozmada suralarning nozil bo'lgan joyi, ulardagi oyatlar soni ko'rsatilmagan. Suralarning tafsiri jadvalga olinmagan. Hoshiyada nasx, nasta'liq va riqo xatlarida tartibsiz kiritilgan sharh va izohlar bor. Ayrim sahifalarda matn qatorlarining orasida ham izohlarni ko'rish mumkin. Qo'lyozma varaqlari raqamlanmagan, sahifalarga poygirlar ham qo'yilmagan. Qo'lyozmaning ko'chirilgan yili va ko'chiruvchisi noma'lum.

"Kashshof" asarining **4464**-inventar raqam ostida saqlanayotgan qo'lyozmasi 197 varaq (394 bet) hajmga ega, o'lchami 16x24 sm, sahifadagi yo'llar soni 23ta. Qo'lyozma ta'mirlanmagan, ta'mirtalab joylari ko'p, sahifalar joyidan chiqib ketgan. Varaqlarning raqamlanmaganligi, ularga poygirlar qo'yilmaganligini hisobga olsak, varaqlar ketma-ketligining buzilib ketish ehtimoli bor. Qo'lyozmaning bir qator sahifalari teshilgan, buning natijasida hoshiyadagi sharh va izohlar yo'qolib ketgan.

Asar matni yirik nasx xatida yozilgan, matn harakatlantirilgan. Asarning titul varag'i yo'q. Suralarning tafsiri jadvalga olinmagan. Tafsir matni qora siyohda berilgan, suralarning nomi, ular nozil bo'lgan joy nomlari, ulardagi oyatlar soni va sura boshidagi basmala yirikroq harflar bilan qizil siyohda yozilib, tafsir matnidan ajratib berilgan. Qo'lyozma sahifalarining hoshiyasida nasta'liq, nasx va riqo xatidagi izoh hamda sharhlarni ko'rish mumkin.

Qo'lyozma hijriy 717 \ milodiy 1317-yilda Qavomiddin Itqoniy tomonidan ko'chirilgan.

4458-inventar raqam ostida saqlanayotgan qo'lyozma 259 varaq (518 bet) hajmga ega, o'lchami 18x28 sm, sahifadagi yo'llar soni 27ta. Qo'lyozmada suv tegib, nuqsonli bo'lgan sahifalar bor. Ayrim sahifalarda matnning ma'lum bir qismida yozuv tarqab ketgan. Nusxa bir necha marta ta'mirlangan.

Asar matni nasx xatida yozilgan, matn harakatlantirilgan. Asarning titul varag'i yo'q. Qo'lyozma asarning muqaddima qismidan boshlangan. Mazkur qo'lyozmada 6ta sura (Fotiha, Baqara, Oli Imron, Niso, Moida va An'om) tafsir qilingan. Tafsir matni qora siyohda berilgan, ko'chiruvchi suralarning nomini, ular nozil bo'lgan joyni,

ulardagi oyatlar sonini tafsir matnidan ajratib ko'rsatish uchun biroz yirikroq harflar bilan bergan. Suralarning tafsiri jadvalga olinmagan. Hoshiyada nasx va nasta'liq xatlarida qora va qizil siyohda kiritilgan sharhlar bor. Ayrim sahifalarda qizil siyohda kiritilgan sharh va izohlarning rangi xiralashib, o'qib bo'lmaydigan holatga kelgan. Qo'lyozma varaqlari raqamlanmagan, sahifalarga poygirlar ham qo'yilmagan. Qo'lyozma hijriy 794-yili Muhammad ibn Abu Mufaxir tomonidan ko'chirilgan.

3427-inventar raqam ostida saqlanayotgan qo'lyozma 86 varaq (172 bet) hajmga ega. Mazkur qo'lyozma katta o'lchamli bo'lib, 31x38,5 sm, sahifadagi yo'llar soni ham 41ta. Qo'lyozmada suv tegib, nuqsonli bo'lgan sahifalar bor. Ayrim sahifalarda matnning ma'lum bir qismida yozuv tarqab ketgan. Hoshiyalarda tartib bilan husnixatda berilgan sharh va izohlarning ham ko'pgina qismi o'chib ketgan. Nusxa bir necha marta ta'mirlangan.

Asar matni suls xatida yozilgan, matn harakatlantirilgan. Asarning titul varag'i yo'q. Qo'lyozma asarning muqaddima qismidan boshlangan. Muqaddima jadval ichida berilgan bo'lib, boshida lavh bor. Mazkur qo'lyozmada 6 ta sura (Fotiha, Baqara, Oli Imron, Niso, Moida va An'om) tafsir qilingan. Tafsir matni qora siyohda berilgan, ko'chiruvchi suralarning nomini, ular nozil bo'lgan joyni, ulardagi oyatlar sonini tafsir matnidan ajratib ko'rsatish uchun ularni qizil siyohda bergan. Har bir sahifada tafsir matni jadvalga olingan, hoshiyada esa nasx, suls va nasta'liq xatlarida qora siyohda kiritilgan sharh va izohlar bor. Qo'lyozma varaqlari raqamlanmagan, sahifalarga poygirlar ham qo'yilmagan. Qo'lyozmaning ko'chirilgan yili va ko'chiruvchisi ma'lum emas.

"Kashshof" asarining yana bir qo'lyozma nusxasi **6421**-inventar raqam ostida saqlanmoqda. Qo'lyozmaning varaqlari raqamlangan. Har bir varaq yuqori qismining chap tomoniga raqamlar qo'yib chiqilgan. Qo'lyozmaning boshi yo'q. Uning birinchi varag'i 159^a raqami bilan raqamlangan. Shuning o'zi ham qo'lyozmaning boshi yo'qligini ko'rsatadi. Mazkur varaqdan Hud surasi 77-oyatining tafsiri boshlangan. Qo'lyozmaning oxiri ham mavjud emas. 239^a varaqda boshlangan Muzammil surasi tafsirining oxiri yo'q. Qo'lyozmaning so'nggi 242-varag'ining (aslida qo'lyozmaga qo'yilgan raqamlar bo'yicha bu 401-varaq) yarmi yirtilgan. "Kashshof" tafsirining mazkur nusxasida Hud surasidan Muzammil surasigacha bo'lgan jami 12ta suraning tafsiri keltirilgan.

Qo'lyozma jami 242 varaqdan (484 bet) iborat, uning o'lchami 24x32,5 sm, sahifadagi yo'llar soni 41ta.

Qo'lyozma bir necha bor ta'mirlangan bo'lishiga qaramay, hozirgi holatida ham ta'mirtalab joylari bor. Aksariyat sahifalarda suvdan qolgan dog'lar bor. Biroq bu holat tafsir matniga salbiy ta'sir ko'rsatmagan. Tafsir matnini bemalol o'qish mumkin.

Tafsir matni nasx xatida yozilgan, matn harakatlantirilmagan. Suralarning nomi, undagi oyatlar soni va ular nozil bo'lgan joy nomlarini tafsir matnidan ajratib ko'rsatish uchun ko'chiruvchi ularni qizil siyohda yirikroq harflar bilan bergan. Asar matni jadvalga olinmagan. Ayrim sahifalarda hoshiyada sharh va izohlar uchraydi. Qo'lyozmaning titul varag'i va oxiri yo'qligi bois uning ko'chiruvchisi va ko'chirilgan yilini aniqlashning imkoni yo'q.

Asarning yana bir **6450** -inventar raqam ostida saqlanayotgan qo'lyozmasi 293 varaq (586 bet) hajm, 29x18,5 sm o'lchamga ega. Mazkur jildda "Kashshof" asarining ikkita har xil qo'lyozmasining ma'lum bir qismi jamlangan. Qo'lyozma varaqlari raqamlanmagan, biroq har bir varaq poygirlangan. Qo'lyozma ta'mirlanganda varaqlarning yuqori qismi chap tomoniga qalamda raqamlar qo'yib chiqilgan. Jildga 1^b varaqdan boshlab 61^b varaqqacha "Kashshof"ning nasta'liq xatidagi nusxasi berilgan. Unda asarning muqaddima qismi hamda Fotiha va Baqara suralarining tafsiri keltirilgan. Asarning muqaddima qismi va Fotiha surasining dastlabki suralarining tafsiriga sharh va izohlar berilgan. Sura nomlari tafsir matnidan ajratib ko'rsatilmagan. Sahifadagi yo'llar soni 19ta.

Mazkur jildning 62^a varag'idan boshlab "Kashshof" asarining nasx xatida bitilgan qo'lyozma nusxasining yana bir boshqa qismi boshlangan. Asarning ushbu qismi 231 (62-293) varaq. Unda dastlab A'rof surasi tafsirining so'nggi qismini ko'rish mumkin. Mazkur sura tafsirining boshi yo'q. 97^a varaqdan boshlab Anfol surasining tafsiri boshlangan. Mazkur qo'lyozmada suralarning nomi, ularning nozil bo'lgan joylari va ulardagi oyatlar soni qizil siyoh bilan ajratib ko'rsatilgan. Mazkur qo'lyozmada tafsirlangan oxirgi sura Kahf surasi bo'lib, uning tafsiri 279^b varaqdan boshlangan. Biroq bu sura tafsirining ham oxiri yo'q. Demak, "Kashshof" asarining mazkur qismida jami 11ta suraning tafsiri keltirilgan. Mazkur qo'lyozmada sahifadagi yo'llar soni 25ta. Asar matni harakatlantirilmagan. Ayrim sahifalarni hisobga olmaganda, sharh va izohlar yo'q. Qo'lyozmada suv tegib, nuqsonli bo'lgan sahifalar bor. Ayrim sahifalarda matnning ma'lum bir qismida yozuv tarqab ketgan.

Yuqorida so'z yuritilgan "Kashshof" asarining O'zbekiston Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida mavjud 14ta qo'lyozma nusxasi

haqidagi bibliografik ma'lumotlarni yaqqolroq ko'rish uchun quyida berilgan jadvalga murojaat etish mumkin.

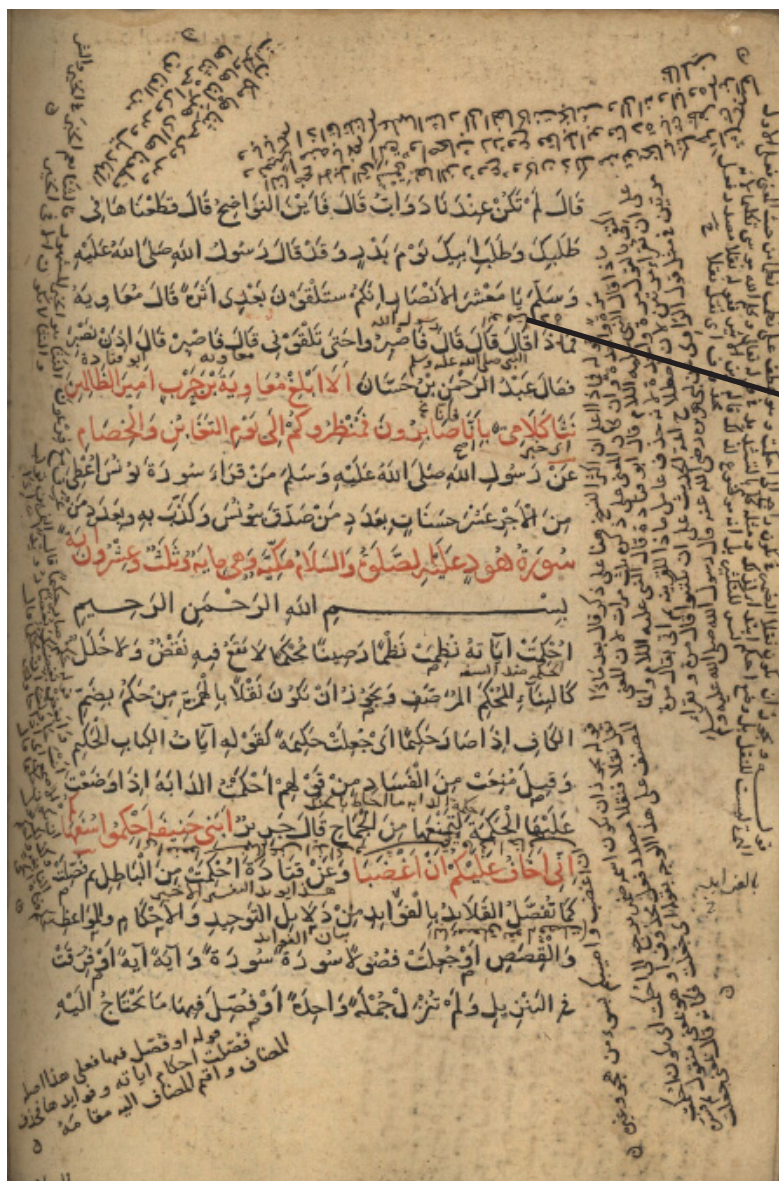
1-jadval

“Kashshof” asarining O‘zbekiston Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi harqshunoslik instituti qo‘lyozmalar fondida mavjud qo‘lyozma nusxalarining qisqacha bibliografik ko‘rsatkichlari.

№	Inven- tar raqam	Qo‘lyozma ko‘chiril- gan yili	Xattot ismi	Varaq- lar soni	Qo‘lyozma- ning o‘lchami (sm.da)
1.	1909	837/1433	Muhammad Kozruniy	762	18x26
2.	6048	noma'lum	noma'lum	336	17,5x25,5
3.	7946	1059/1649	Hofiz Solih	478	16x27
4.	6043	823/1420	Abdurahmon ibn Abu Bakr	415	17x26,5
5.	7949	823/1420	Abdurahmon ibn Abu Bakr	516	17x26,5
6.	2423	759/1358	Ahmad ibn Mahmud Shoshiy	237	13,5x24
7.	11583	728/1328	Ilyos Ansoriy ibn Qudsiy	318	18x26
8.	2902	745/1344	Abdulloh ibn Umar ibn Abdulaziz	257	14,5x22
9.	2403	noma'lum	noma'lum	334	17x28
10.	4464	717/1317	Qavomiddin Itqoniy	197	16x24
11.	4458	794/1392	Muhammad ibn Abu Mufaxir	259	18x28
12.	3427	noma'lum	noma'lum	86	31x38,5
13.	6421	noma'lum	noma'lum	242	24x32,5
14.	6450	noma'lum	noma'lum	293	29x18,5

**Mahmud Zamaxshariyning "Kashshof" asarining O'zbekiston
Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi
Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida
saqlanayotgan qo'lyozma nusxalaridan lavhalar**

**1-rasm. "Kashshof" asarining 6048-inventar raqam ostida
saqlanayotgan qo'lyozma nusxasining 112^b varag'i. Tafsir matnidan
suralarning nomi, undagi oyatlar soni, oyatlar nozil bo'lgan joyni
ajratib ko'rsatish uchun ular ko'chiruvchi tomonidan qizil siyohda
biroz yirikroq harflar bilan quyidagi tarzda berilgan:**

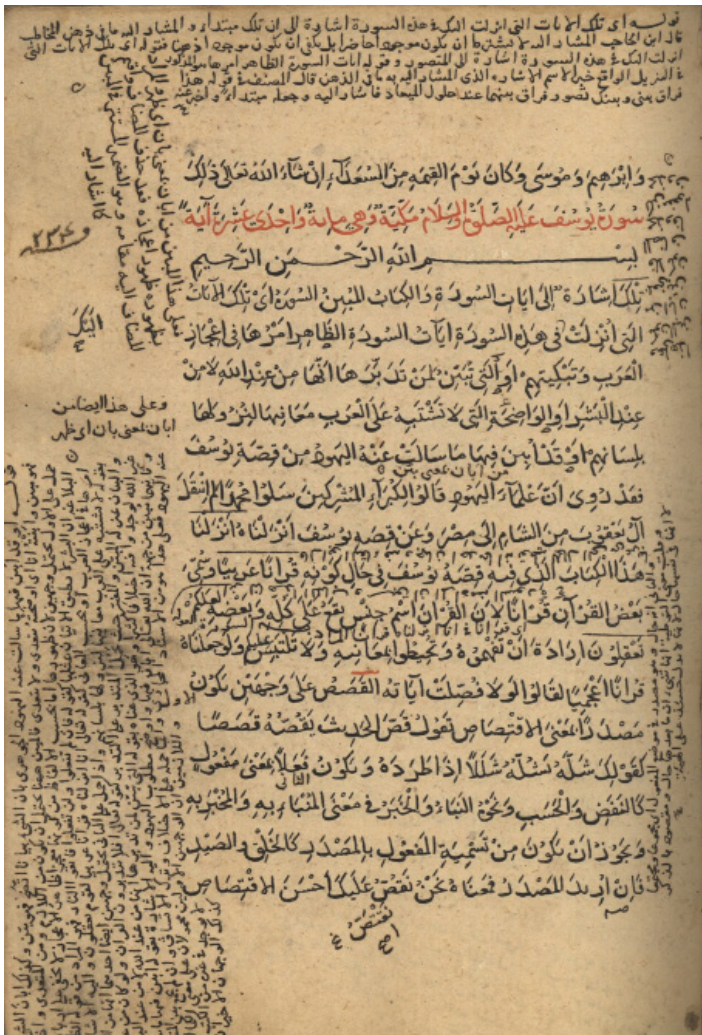

سورة هود عليه الصلوة و السلام مكية
و هي مائة و ثلاث و عشرون آية

Hud surasi, Makkada nozil bo'lgan, 123 oyatdan iborat.

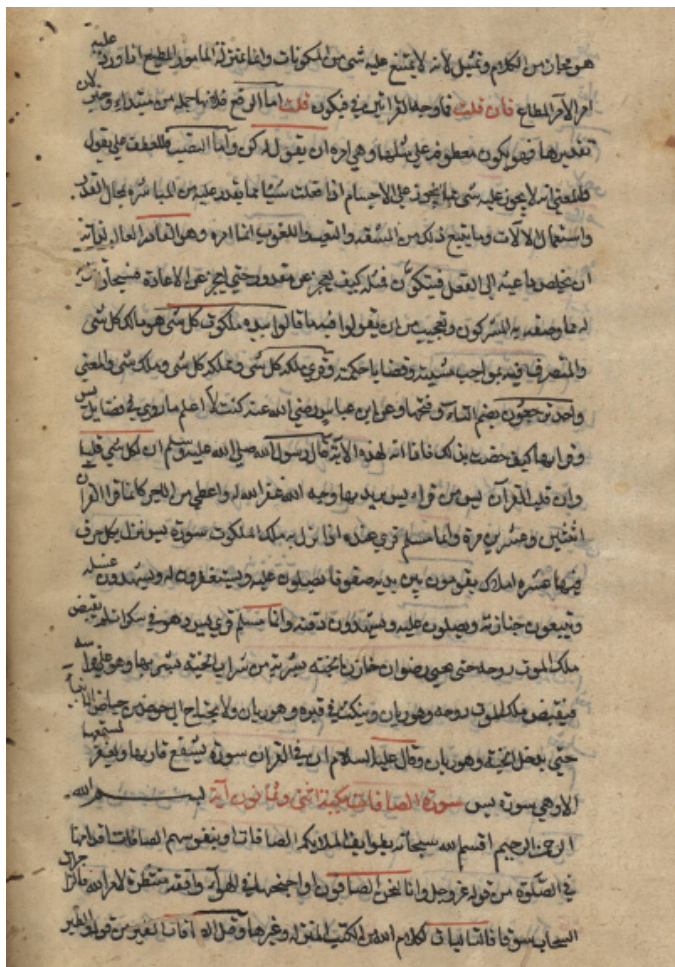
2-rasm. "Kashshof" asarining 6048-inventar raqam ostida saqlanadigan qo'lyozma nusxasining 149^a varag'i. Mazkur varaqda ham suralarning nomi, undagi oyatlar soni, oyatlar nozil bo'lgan joyini ajratib ko'rsatish uchun ular ko'chiruvchi tomonidan qizil siyohda biroz yirik xat orqali tafsir matnidan ajratib ko'rsatilgan:

سورة يوسف عليه الصلوة و السلام مكية
و هي مائة و احدى عشر آية

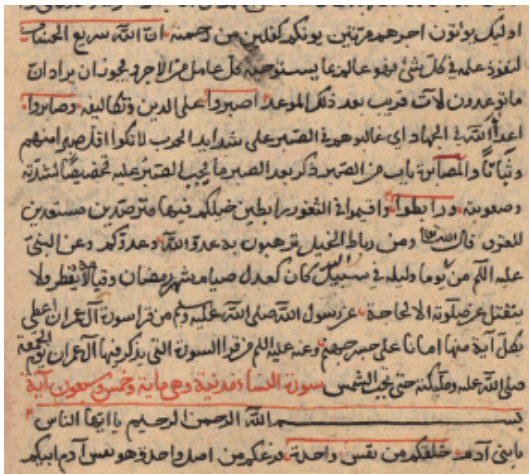
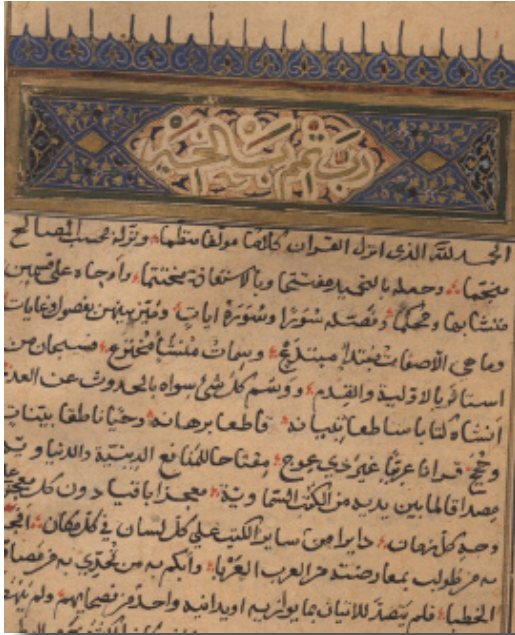
Yusuf surasi, Makkada nozil bo'lgan, 111 oyatdan iborat.

3-rasm. "Kashshof" asarining 7946-inventar raqam ostida saqlanayotgan qo'lyozma nusxasining 228^b varag'i. Mazkur qo'lyozmada ham suralarning nomi, ulardagi oyatlar soni, oyatlar nozil bo'lgan joy ajratib ko'rsatilgan. Biroq ko'rib turganimizdek, unda ko'chiruvchi tomonidan xatolikka yo'l qo'yilgan. Ya'ni ko'chiruvchi tomonidan berilgan quyidagi jumlada "**yuz**" so'zi tushib qolgan va natijada 182 oyatdan iborat Soffot surasi "**82 oyatdan iborat**", deb noto'g'ri berilgan.

سورة الصافات مكية اثني و ثمانون آية

4-rasm. "Kashshof" asarining **6043** inventar raqam ostida saqlanayotgan qo'lyozma nusxasining 1^B varag'i. Asarning titul varag'i yo'q. Qo'lyozma muqaddimadan boshlangan. Muqaddima naqshinkor jadvalda berilgan. Muqaddimadan keyin suralarning tafsiri jadvalga olinmagan.

5-rasm. "Kashshof" asarining **6043** inventar raqam ostida saqlanadigan qo'lyozma nusxasining 150^B varag'i. Mazkur qo'lyozmada ham suralarning nomi, ulardagi oyatlar soni, oyatlar nozil bo'lgan joylar ajratib ko'rsatilgan:

سورة النساء مدنية

و هي مائة و خمس و سبعون آية

Niso surasi, Madinada nozil bo'lgan, 175 oyatdan iborat.

6-rasm. "Kashshof" asarining 4464 inventar raqam ostida saqlanadigan qo'lyozma nusxasining 189^a varag'i. Mazkur qo'lyozmada ham suralarning nomi, ulardagi oyatlar soni, oyatlar nozil bo'lgan joy ajratib ko'rsatilgan:

سورة الفتح مدنية و هي تسع و عشرون آية

Fath surasi, Madinada nozil bo'lgan, 29 oyatdan iborat.

Xulosa

Buyuk alloma Mahmud Zamaxshariyning diniy merosidagi yirik asar hisoblangan Qur'oni karim tafsiri bo'lmish "Kashshof" asarining yuqorida so'z yuritilgan barcha qo'lyozma nusxalari O'zbekiston fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida saqlanayotgan nodir asarlar sirasiga kiradi. Ularning barchasi bugungi kundagi holatiga ko'ra, ilmiy tadqiqot obyekti sifatida o'rganish uchun yaroqli holatda. Alloma ilmiy merosidagi bu kabi asarlarni tilshunoslik nuqtayi nazaridan o'rganish, manbashunoslik jihatidan tadqiq etish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan sanaladi.

Adaniyotlar

- Brockelmann, C. 1898. *Geschichte der arabischen litteratur*. B.1. Weimar.
- Ibn Xallikon. 1881. *Vafoyotu-l-a'yon va anbo' abno'i-z-zamon*. J.1. Misr.
- Гибб, Х.А.Р. 1960. *Арабская литература. Классический период*. Москва: Восточная литература.
- Oqilov, M. 1982. Mahmud "Zamaxshariy asarlarining qo'lyozma va bosma asarlari". *Adabiy meros*, 4, 57.
- Uvatov, U. 1992. *Nozik iboralar*. Toshkent: Kamalak.
- Zamaxshariy. *Kashshof*. Qo'lyozma. O'zFASHI qo'lyozmalar fondi. Inv. №. 1909
- Zamaxshariy. *Kashshof*. Qo'lyozma. O'zFASHI qo'lyozmalar fondi. Inv. №. 2403
- Zamaxshariy. *Kashshof*. Qo'lyozma. O'zFASHI qo'lyozmalar fondi. Inv. №. 2423
- Zamaxshariy. *Kashshof*. Qo'lyozma. O'zFASHI qo'lyozmalar fondi. Inv. №. 2902
- Zamaxshariy. *Kashshof*. Qo'lyozma. O'zFASHI qo'lyozmalar fondi. Inv. №. 3427
- Zamaxshariy. *Kashshof*. Qo'lyozma. O'zFASHI qo'lyozmalar fondi. Inv. №. 4458
- Zamaxshariy. *Kashshof*. Qo'lyozma. O'zFASHI qo'lyozmalar fondi. Inv. №. 4464
- Zamaxshariy. *Kashshof*. Qo'lyozma. O'zFASHI qo'lyozmalar fondi. Inv. №. 6043
- Zamaxshariy. *Kashshof*. Qo'lyozma. O'zFASHI qo'lyozmalar fondi. Inv. №. 6048
- Zamaxshariy. *Kashshof*. Qo'lyozma. O'zFASHI qo'lyozmalar fondi. Inv. №. 6421
- Zamaxshariy. *Kashshof*. Qo'lyozma. O'zFASHI qo'lyozmalar fondi. Inv. №. 6450
- Zamaxshariy. *Kashshof*. Qo'lyozma. O'zFASHI qo'lyozmalar fondi. Inv. №. 7946
- Zamaxshariy. *Kashshof*. Qo'lyozma. O'zFASHI qo'lyozmalar fondi. Inv. №.

Nigora Sulaymonova

(Tashkent, Uzbekistan)

nigora_sulaymonova@mail.ru

About Manuscripts of Mahmud Zamakhshari's “Kashshof”

Abstract

This article discusses one of the famous religious works named “Kashshof”, in particular, its manuscript copies (full name – “al-Kashshof fi haqiqi ghavomidi-t-tanzil va uyuni-l -aqovil fi vujuhi-t-ta'vil”) (“The one that opens the eyes of narrations by interpreting the hidden truths of the Quran”) of the great Chorasmian scholar Abul Qasim Mahmud Zamakhshari dedicated to the interpretation of the Holy Quran. Today, fourteen manuscripts of this tafseer (a comentary to the Holy Quran) are kept in the manuscript fund of the Institute of Oriental Studies named after Abu Rayhan Beruni of the Academy of Sciences of Uzbekistan. The article analyzes these fourteen manuscripts in detail from the point of view of source studies. The complete bibliographic index of each manuscript is recorded. The manuscripts also contain detailed information about the surahs (chapters in Quran) - how many verses, where they were revealed, how the surah interpretations were given, and the calligraphy of the manuscripts. At the end of the article, photos from the manuscripts of “Kashshof” are attached to give an idea of the manuscripts.

Key words: *Khorezm scholar, Mahmud Zamakhshari, commentator, Kashshof, commentary, Holy Quran, manuscript, source analysis, bibliographic index.*

About the author: *Nigora Sulaymonova* – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Tashkent state University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navo'i.

Recommended citation: Sulaymonova, Nigora. 2020. “About Manuscripts of Mahmud Zamakhshari's “Kashshof”. *Golden Scripts* 4: 78—97.

References

- Brockelmann, C. 1898. Geschichte der arabischen litteratur. B.1. Weimar.
- Ibn Xallikon. 1881. Vafoyotu-l-a'yon and anbo abnoi-z-zamon. V.1. Egypt.
- Gibb, X.A.R. 1960. Arabskaya literatura. Klassicheskiy period. Moscow: Vostochnaya literature.
- Oqilov, M. 1982. Mahmud "Zamaxshariy asarlarining qo'lyozma va bosma asarlari". Adabiy meros, 4, 57.
- Uvatov, U. 1992. Nozik iboralar. Tashkent: Kamalak.
- Zamakhshari. Kashshof. Manuscript. The manuscript fund of the Institute of Oriental Studies named after Abu Rayhan Beruni of the Academy of Sciences of Uzbekistan. Inv. №. 1909.
- Zamakhshari. Kashshof. Manuscript. The manuscript fund of the Institute of Oriental Studies named after Abu Rayhan Beruni of the Academy of Sciences of Uzbekistan. Inv. №. 2403.
- Zamakhshari. Kashshof. Manuscript. The manuscript fund of the Institute of Oriental Studies named after Abu Rayhan Beruni of the Academy of Sciences of Uzbekistan. Inv. №. 2423.
- Zamakhshari. Kashshof. Manuscript. The manuscript fund of the Institute of Oriental Studies named after Abu Rayhan Beruni of the Academy of Sciences of Uzbekistan. Inv. №. 2902.
- Zamakhshari. Kashshof. Manuscript. The manuscript fund of the Institute of Oriental Studies named after Abu Rayhan Beruni of the Academy of Sciences of Uzbekistan. Inv. №. 3427.
- Zamakhshari. Kashshof. Manuscript. The manuscript fund of the Institute of Oriental Studies named after Abu Rayhan Beruni of the Academy of Sciences of Uzbekistan. Inv. №. 4458.
- Zamakhshari. Kashshof. Manuscript. The manuscript fund of the Institute of Oriental Studies named after Abu Rayhan Beruni of the Academy of Sciences of Uzbekistan. Inv. №. 4464.
- Zamakhshari. Kashshof. Manuscript. The manuscript fund of the Institute of Oriental Studies named after Abu Rayhan Beruni of the Academy of Sciences of Uzbekistan. Inv. №. 6043.
- Zamakhshari. Kashshof. Manuscript. The manuscript fund of the Institute of Oriental Studies named after Abu Rayhan Beruni of the Academy of Sciences of Uzbekistan. Inv. №. 6048.
- Zamakhshari. Kashshof. Manuscript. The manuscript fund of the Institute of Oriental Studies named after Abu Rayhan Beruni of the Academy of Sciences of Uzbekistan. Inv. №. 6421.
- Zamakhshari. Kashshof. Manuscript. The manuscript fund of the Institute of Oriental Studies named after Abu Rayhan Beruni of the Academy of Sciences of Uzbekistan. Inv. №. 6450.
- Zamakhshari. Kashshof. Manuscript. The manuscript fund of the Institute of Oriental Studies named after Abu Rayhan Beruni of the Academy of Sciences of Uzbekistan. Inv. №. 7946.
- Zamakhshari. Kashshof. Manuscript. The manuscript fund of the Institute of Oriental Studies named after Abu Rayhan Beruni of the Academy

of Sciences of Uzbekistan. Inv. №. 7949.

Zamakhshari. Kashshof. Manuscript. The manuscript fund of the Institute of Oriental Studies named after Abu Rayhan Beruni of the Academy of Sciences of Uzbekistan. Inv. №. 11583.